

Diderot politikai gondolkodása 1770 és 1784 között

Egy fordításkötet margójára*

Diderot politikai gondolkodása kevés figyelmet kapott Magyarországon az elmúlt évtizedekben. Ennek oka azonban nem az a vélemény, hogy nem alkotott önálló társadalomelméletet, politikai írásai nem hoznak létre önálló politikai filozófiát. Magyarán inkább az szolgálhat, hogy nem álltak rendelkezésünkre modern, megbízható forráskiadások. A 2013-as Diderot-émlékév során számos új publikáció napvilágot látott, ami lehetőséget ad új értelmezések, olvasatok kidolgozására. Tanulmányomban Diderot kései politikai gondolkodásának témáit, kérdésfelvetéseit, fogalmait vizsgálom, továbbá a politikai szövegekben megjelenő formai megoldásokat és kifejezőeszközöket.

Elemzéseim az 1772 (*Politikai töredékek*) és 1781 (*Levél Raynal abbé védelmében*) közötti időszakot fogják át. A korszak kis csúsztatással 1770-től 1784-ig, Diderot haláláig tart, a francia kutatásban egyre inkább *le dernier Diderot* (a kései Diderot) kifejezéssel említik. Bár az életmű szakaszokra bontása megkérdőjelezhető gyakorlat, elsősorban az *Enciklopédia* befejezése után kezdődő termékeny alkotói korszakról van szó, amelynek utolsó éveiben Diderot az utókor ítéletére kívánja bízni kiadatlanul maradt munkáit.

Diderot kései politikai filozófiája is eklektikus, többféle hatást tükröz, olykor akár ötletszerűen merít forrásaiból, az *Enciklopédia* filozófiatörténeti szócikkeinek anyagából, jogi és történeti munkákból, útleírásokból. Újraértelmez bizonyos fogalmakat, például *természet*, *társadalom*, *szabadság*, újra kifejt, más kontextusba helyez vagy továbbgondol bizonyos elképzeléseket, például a hatalom korlátozásának, a törvények ésszerűsítésének szükségességét. Saját fogalmi rendszer kidolgozása helyett inkább a filozófia politikai szerepe kerül előtérbe. Diderot az 1770-es évektől kezdve határozottan megkérdőjelezi az abszolút hatalom létjogosultságát, a vallás és a politikai hatalom szétválasztását sürgeti. Gyarmatosításellenes meggyőződése egyre erősebbé válik: kétségbe vonja a terjeszkedés jogát, a gyarmatok elszakadását elkerülhetetlennek tekinti. Politikai gondolatai morálfilozófiájához kötődnek, a kettő összefonódik az *Esszé Claudius*

* Tanulmányom a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

és *Néró uralkodásáról* című művében, elsősorban a filozófia és a hatalom, a filozófus és az uralkodó viszonyának boncolgatásában. Diderot egyaránt megkísérli igazolni a filozófus politikai-közéleti elköteleződését, a hatalommal szembeni fellépését és visszavonulását.

Az új korszak azonban nem törés: Diderot elképzelései korábbi gondolatok kikristályosodásából születnek, ezekben az években határozottabban, feltételek nélkül fogalmaz meg olyan álláspontot, amelyet korábban is felvetett. A korszakra az új remények, új modellek keresése is jellemző, ebből ered időnként ellentmondásos jellege.¹ Az 1770-es évektől kibontakozó politikai gondolatokat a vitázó szándék jellemzi. Diderot élete utolsó évtizedében az abszolút hatalom összeomlását, új hatalmi viszonyok kialakulását vetíti előre. Keményen támadja saját társadalmát, hatalmi rendszerét, erkölcsi felfogását. Nem tekinthetjük ugyanakkor szavait lázításnak, mert sem az erőszakos változásokat, sem a fennálló hatalom megdöntését nem fogadja el, gondolatai a reformok alapelvei jegyében íródnak. A hatalmat gyakorlókat arra figyelmezteti, hogy erejük nem örök, és tekintélyükkel visszaélve aláássák uralkodásukat; az elnyomó hatalom saját (gyakran véres) bukását készíti elő. A kritikus, de nem lázító jelleget jól tükrözi a *Pótlás Bougainville utazásához* című dialógus végén található kijelentés: „Az esztelen törvények ellen fogunk beszélni, míg csak meg nem reformálják őket, de addig is alávetjük magunkat e törvényeknek. Aki önhatalmúlag áthág egy rossz törvényt, felhatalmazza a többieket arra, hogy áthágják a jó törvényeket.” (Diderot 1772/1983. 368.) Diderot *A két India történetében* is kimondja: „Filozófusként vizsgáljuk a dolgokat, és jól tudjuk, hogy nem a mi fejtegetéseink vezetnek a társadalom zavargásaihoz. Nincs nálunk türelmesebb alattvaló.” (*Histoire des deux Indes*, XVIII, 42. 276.) Értelmezhetnénk-e ezt a kijelentést ironikusan? Aligha. Diderot a forradalmak mögött a lappangó folyamatokat látja, a forradalom éppen azért lesz elkerülhetetlen, mert a hatalom nem előzi meg reformokkal.

A kései életműben dominálnak azok a műfajok, formák, amelyek a nézőpontok ütköztetését teszik lehetővé. Diderot továbbra is szívesen él a dialógus, illetve a részben dialogizált szövegek lehetőségével.² A lapszéli jegyzetekből alakuló írások is fontos szerepet játszanak: Diderot gondolatait egy másik szöveget olvasva szedi össze, dialógust kezdeményez a kommentált szerzővel, vagy szabad asszociációkat társít hozzá, és ebből épít fel önálló művet. Lapszéli jegyzetek formájában születik az *Esszé Claudius és Néró uralkodásáról* első változata.

¹ Diderot például hollandiai útja során forrásai alapján tanulmányozza a Köztársaság felépítését, méltatja alkotmányát, a szövetségi berendezkedést, a toleranciát és a szabad kereskedelmet, de a hollandokról gyarmatosító népként elmarasztalón nyilatkozik. Lásd *Politikai töredékek* III. 185. Az észak-amerikai gyarmatok függetlenedését bizakodva fogadja, de *A két India történetében* figyelmezteti az újonnan alakult államot, hogy tanuljon az elődök hibáiból. Lásd *Histoire des deux Indes*, XVIII. könyv, 52. fejt. 26.

² A filozófiai dialógus műfaji kérdéseire ezúttal nem áll módomban kitérni. Alapvető megközelítésként lásd Mortier 1984. 457–474.

Bizonyos mértékben ilyenek tekinthetjük *A két India történetéhez* írt részeket is, hiszen Diderot a Raynal által összegyűjtött, rendkívül heterogén történelmi anyagot szemlélve vállalkozik átfogó fejtegetések megírására.

Ez az írásmód dominál az 1774-ben keletkezett *Uralkodók politikai elveiben*: a szöveg teljes francia címe *Notes écrites de la main d'un souverain à la marge de Tacite ou Principes de politique des souverains*, vagyis *Egy uralkodó Tacitushoz írott lapszéli jegyzetei, avagy az uralkodók politikai elvei*. A *notes à la marge* de vagy *notes marginales*, margináliák, széljegyzetek, lapszéli jegyzetek a 18. századi francia filozófia és irodalom külön műfaja. A lapszéli jegyzetek azonban itt egyben maximák, amelyekben keveredik az uralkodó és a moralista álláspontja, a hatalmi törekvések igazolása és leleplezése, így – paradox módon – a maximák is dialógussá válnak (Stenger 2012. 293–297). 2012-ben ismertették a szöveg korábban azonosítatlan forrását: Diderot Arnoldus Clapmarius *De Arcanis Rerumpublicarum Libri sex* (1605) című, ókori szerzők mondásait idéző művéből merít. A forrás ismertetése új megvilágításba helyezi Diderot gondolatait, hiszen sok esetben valójában maximákat fordít franciára, és ezekből formálja meg az uralkodó és a moralista vitáját.

A *Pótlás Bougainville utazásához* jól reprezentálja az új időszak kérdésfelvetéseit, Diderot alakuló gondolatait és a kifejezés formai megoldásait is. Louis-Antoine de Bougainville útleírása – *Voyage autour du monde [Világkörüli utazás]* – 1771-ben jelent meg. A francia olvasóközönséget elsősorban a tahiti szabad szerelem leírása ragadta meg. Bougainville szándékosan helyezte a hangsúlyt útjának erre az állomására, hogy elkendőzze az expedíció viszonylagos kudarcát: igaz, hogy biztonságban hazavezérelte a király hajóit, de lényegében semmit nem fedezett fel, nem talált lehetőséget újabb gyarmatok vagy kereskedelmi bázisok kialakítására. Diderot először a *Correspondance littéraire [Irodalmi Levélezés]* számára ír ismertetést a közvéleményt foglalkoztató útleírásról, ezt dolgozza át hosszabb filozófiai dialógussá, amelyben egy elképzelt tahiti társadalom szemszögéből politikai szövegeiben visszatérő kérdéseket feszeget. A *Pótlás Bougainville utazásához* összetett szerkezetű, több dialógusból álló szöveg, amelyben *A* és *B* együtt olvassák a szigeten játszódó beszélgetést, amelyet Bougainville törölt útleírásából, mivel Oru, a tahiti vadember, látszólag naiv érdeklődéssel, a hajó lelkészéhez intézett kérdéseivel az európai erkölcsi normákat kérdőjelezi meg. A dialógusok összefonódnak, mert *A* és *B* kommentálják, megvitatják Oru és a lelkész beszélgetését, így születik az útleírás függeléke. A *Pótlás* politikai vonatkozású kérdései közül a törvénykezés problémájára és a gyarmatosítás létjogosultságának megcáfolására térek ki.

A *Pótlás* második része „Az aggastyán búcsúszavai” címet viselő monológ. Az öregembert nem téveszti meg az első barátságos találkozás: arra figyelmezteti népét, hogy ne azért sírjanak, mert az európaiak továbbhajóznak, hanem azért, mert felfedezték a szigetet. Az aggastyán szolgaságot, a rájuk kényszerített civilizáció okozta boldogtalanságot, betegséget és vérontást jósol. Bougainville-t

egy nép földjének ellopásával és vérenek megrontásával vádolja.³ A monológ után folytatódó dialógus a fogalmak relativitására, egyik kultúrkörből a másikba át-nem-vihetőségére hívja föl a figyelmet: „Ezt a beszédet hevesnek találom, de azon a nem tudom miféle nyers vadságon keresztül mintha európai eszméket és fordulatokat látnék viszont” (Diderot 1772/1983. 337) – mondja A, leleplezve a Lahontan dialógusa óta népszerűvé vált fogást, amely a vadember szájába adja a nyugati világ kritikáját.⁴

A törvények kérdése már a mű elején felmerül, a dialógus záró részében pedig A és B beszélgetésének fő témájává válik. A *Pótlás* túlmutat a szexuális erkölcs normáinak megkérdőjelezésén, ebben az értelemben saját alcímén is (*Párbeszéd A és B között arról, hogy mily káros erkölcsi eszméket kapcsolni egynémely fizikai ténykedéshez, melyben ilyesmi nincsenek*).⁵ A vallás és a törvénykezés összefonódása Diderot számára érthető, de ártalmas: „Lépten-nyomon megfigyelhető, hogy a természetfölötti és isteni intézmények megerősödnek és állandósulnak, mialatt idők folyamán polgári és nemzeti intézményekké alakulnak át, a polgári és nemzeti intézmények pedig szentesítődnek és természetfölötti és isteni szabályokká fajúlnak” – mondja B azon gondolkodva, hogy a szigetlakók miért élnek gyakran kegyetlen rituális szokásokkal a túlnépesedés megakadályozása érdekében (Diderot 1772/1983. 329). B szerint a civilizált ember a természet törvényei, a társadalom törvényei és a vallás (egyház) törvényei között őrlődik, mert ezek ellentmondanak egymásnak, a természet törvényeit azonban nem lehet büntetlenül elfojtani: „Fussa át a régi és újabb nemzetek évszázados történetét, meg fogja látni, hogy az emberek három törvénykönyvnek vannak alávetve, a természeti, a polgári és a vallási törvénykönyvnek. Kénytelenek tehát egyszer ezt, egyszer azt áthágni e három törvénykönyv közül, melyek sohasem álltak összhangban.” (Uo. 360.) Diderot itt a három kód (törvénykönyv) elméletét (*la théorie des trois codes*) bontja ki, amelyre A két *India történetében* vissza fog térni. Véleményét kifejti a *Feljegyzések II. Katalin cárnőnek* „A királyok erkölcséről” című esszéjében és a *Megjegyzések a Nakaszról* egyik szakaszában is. A gondolat lényegében ugyanaz marad, a *Megjegyzésekben* azonban Diderot hozzátesz egy újabb érvet: az, hogy az egyén boldogságra törekszik, az első a természetből eredő törvények között,

³ Az angolok és franciák között hosszú vita tárgya volt, hogy ki kit fertőzött meg vérhajjal. A két rivális gyarmatosító nemzet kölcsönösen azzal vádolta a másikat, hogy ő hurcolta be a betegséget Tahitira.

⁴ Louis Armand de Lom d'Arce de Lahontan, *Dialogues curieux entre un voyageur et un sauvage de bon sens, qui a voyagé [Különös beszélgetések egy utazó és egy elmés vadember között, aki világot látott]* (1703).

⁵ Az alcím félrevezető lehet. Bár Diderot a normák relativitását hangsúlyozza, más műveiben nem állítja azt, hogy a szexualitásnak nincsenek morális vonatkozásai. Lásd *Histoire des deux Indes*, XIX, 14. 301-304.

ezért nem nyomhatja el tartósan vagy visszaütés nélkül egyetlen polgári vagy egyházi törvény sem.⁶

A *Pótlásban* *B* szkeptikus és kritikus a törvényhozókkal szemben:

Hivatkozom itt az összes politikai, polgári és vallási intézményekre: mélyedjen el ezek vizsgálatában. S vagy én tévedek, vagy azt fogja ezekben látni, hogy az emberi nem évszázadról évszázadra görnyed abban az igában, melyet egy maroknyi csibész kényszerített rá. Ne bízzék abban, aki rendet akar teremteni. Rendelkezni mindig annyit jelent, mint a többiek urává tenni magunkat, és terhükre lenni. (Diderot 1772/1983. 366.)

B eleve kétségekkel fordul minden egyházi és minden olyan polgári törvény felé, amely a természet (értsd az emberi természet) törvényeinek ellentmond. Megfigyelhető ugyanakkor a visszafogottabb, mérsékeltebb gondolkodású *A* és a merészebb gondolatokat megfogalmazó *B* közötti egymásra hatás: *A* maga is azonosul az újszerű kijelentésekkel, míg *B* beszélgetőtársa kérésére árnyalja, magyarázatával finomítja először meglepetésszerűen felmerülő elképzeléseit. Diderot-nál a dialógus lényege interaktív jellege, bár *B* bizonyos értelemben fölényt szerez *A*-val szemben.⁷ *B* azonban nem buzdít a törvények semmibe vételére vagy áthágására, csupán arra figyelmeztet, hogy az egymásnak ellentmondó törvények veszélyeztetik az egyén és a társadalom integritását.

A *Politikai töredékekben* szintén jól követhetők Diderot új gondolatai. A 16 töredék *A két India történetéhez* írt részek előzménye, egyben egyik változata: Diderot 1772-ben Friedrich Melchior Grimmhez is eljuttatja a Raynal kérésére írt szöveget, amely a *Correspondance littéraire* révén kézirat formában több európai udvarba eljut. A *Töredékekben* összefonódnak a politikai, antropológiai és erkölcsfilozófiai gondolatok. Az első töredék szerint az ember természete, tehát maga az ember az alapja minden törvénynek és intézménynek, hiszen a társadalom alapja is az emberi természetben keresendő: „Ez az egyedi kötelékek és a tanulatlan erények eredete, ez az általános kötelékek és a nyilvános erények eredete, ez a személyes és nyilvános hasznosság fogalmának forrása, ez minden egyéni megállapodás és minden törvény forrása.” (Diderot 1772/2013. 184.) Diderot a VI. töredék első mondatában vitába száll az abszolút hatalom méltatásával: „Azt mondták időnként, hogy a legjobb kormányzat egy igazságos és felvilágosult önkényúr irányítása lenne, de ez nagyon vakmerő állítás.” (Uo. 187.) Egyik ellenvetése az, hogy az alattvalókat megillető jogokat akkor sem lehet elvenni, ha az uralkodó javukra cselekszik. Érdeemes megfigyelni, hogy Diderot

⁶ *Histoire des deux Indes*, XIX, 14. 297–298; *Feljegyzések II. Katalin cárnőnek*. 154; *Megjegyzések a Nakazról*, 27. 167.

⁷ Hiba lenne *B*-t Diderot-val azonosítani, aki szereplőinek álláspontját állandóan ütközteti, dialógusaiban akár belső vitát is leképez. Még a *Rameau unokaöccse* *Én* nevű szereplője sem teljesen azonos Diderot-val.

itt még természetesnek veszi az alattvaló (*sujet*) szó használatát, amelyet később kerülni fog, vagy csak a hatalom elmarasztalásával kapcsolatban él vele. Maga a szó alig-alig kendőzi az igazságtalan hierarchikus viszonyokat: „Alattvalóim csak rabszolgák lesznek, tisztességesebb néven” – olvashatjuk az *Uralkodók politikai életében* a cinikusan felvállalt, illetve ezáltal leleplezett álláspontot (105. §, Diderot 1774/1983. 376).

Diderot a *Politikai töredékektől* kezdve elutasítja azt a nézetet, amely csupán az uralkodó felvilágosult nézeteiben bíz, egyre inkább a nép döntési jogát hangsúlyozza. Jacques Proust azonban felhívja a figyelmünket arra, hogy Diderot-nál a közakarat (*volonté générale*) fogalmát nem szabad összekeverni a többség véleményével (Proust 1976. 1777–1778); a közakarat az a racionálisan felismerhető rend, amely a nemzet javát leginkább szolgáló döntés felé visz. A közakarat soha nem támogathatja egyetlen ember mindenre kiterjedő hatalmát: „Ha egyetértünk az uralkodóval abban, hogy abszolút úr a jóra, akkor abban is egyetértünk, hogy abszolút úr a rosszra, márpedig nem az sem az egyikre, sem a másikra.” (Diderot 1772/2013. 187.) Itt jelenik meg először az a gondolat is, hogy az uralkodó (legalábbis elvben) elszámoltatható tetteivel, akár büntethető is. Ha a *lèse-majesté* (felségsértés, felségárulás) mintájára képzett *lèse-société* (társadalom-árulás) szóval jelölt vétket követi el, felelnie kell azért, hogy hatalmával visszaél (uo). Később Diderot a *Megjegyzések a Nakazról* első két szakaszában részletesebben kifejti ezt a gondolatot. A *Politikai töredékekben* a szerződéselméletet is átértelmezi, pedig az 1751-es *AUTORITÉ POLITIQUE („Politikai hatalom”) *Enciklopédia*-szócikket még nagyrészt erre építette. A VII. töredékben jelenti ki: „Nincs olyan paktum vagy eskü, amelynek révén az ember arra jogosíthatná fel embertársát, hogy személyével kedve szerint éljen vagy visszaéljen.” (Uo. 189.)

Diderot úgynevezett „oroszországi szövegei” külön csoport a politikai íráson belül. Felmerülhet ezzel a korpussszal kapcsolatban, hogy inkább „alkalmi” politikai szövegekről van szó és nem politikai filozófiáról. Ez a megállapítás azonban elsősorban a *Feljegyzések II. Katalin cárnőnek* című műre igaz. Diderot 1765-től kezdve a cárnő lekötöztette, 1773–1774 telén Szentpétervárra utazik, hogy eleget tegyen ismételt meghívásának. Úgy érzi, hogy nem vonhatja ki magát ez alól, bár levelei arra engednek következtetni, hogy a hosszú út és az elkötelezettség is nyugtalanítja.⁸ Hazatérése után azonban bírálja II. Katalin hatalmát és politikai törekvéseit: a *Megjegyzések a Nakazról*, valamint *A két India történetének* 1780-as vonatkozó fejezetei egyértelműen kritikusak.⁹

A *Politikai töredékek* megírása megelőzi Diderot szentpétervári útját. Az utolsó töredékben azonban már az utazás előtt kételkedését fejezi ki, a tervezett válto-

⁸ Lásd lányához írt 1773. október 23-i és Sophie Volland-hoz írt 1774. március 30-i levelét. *Correspondance*, XIII. köt. 77–79, 210.

⁹ Diderot az V. könyv 23. fejezetében ír az Orosz Birodalomról, Nagy Péter és II. Katalin uralkodása kapcsán, illetve a XIX. könyv 2. fejezetében, amely a kormányzati rendszereket tárgyalja.

zásokat felszíninek, mulandónak ítéli. A töredék két változatban is fennmaradt, a korábbiiban Diderot megnevezi a cárnőt, a későbbiben azonban „A kezdetnél kell kezdeni” címen általánosságban beszél. A kritika itt még csak Katalin kultúrpolitikáját érinti. Diderot a művészetek spontán fejlődésének elvét fejt ki az udvari mecénatúrával, a művészetek importálásával szemben. Nézetei szerint a szabad földműves- és kézműves-rétegből kerülhetnek ki művészek, így születnek nemzeti művészeti hagyományok, ezek pedig a formálódás, tökéletesedés útját követik, míg a behozott művészetek csak gyenge kópiák sokasodásához vezetnek.

Az utolsó töredék tehát még nem a cárnő reformkezdeményezéseit bírálja. Éles szemléletváltás elsősorban a *Feljegyzések II. Katalin cárnőnek* és a *Megjegyzések a Nakaszról* között tapasztalható. A *Feljegyzések* kéziratát a Szentpéterváron töltött idő végén Diderot személyesen a cárnőnek adja át; nem egyértelmű, hogy a befejezetlenül maradt *Megjegyzéseknek* milyen sorsot szánt. A *Feljegyzések* bizonyos mértékben az uralkodó és a filozófus közötti dialógusba adnak betekintést. A fővárosról szóló esszében Diderot röviden kitér a társadalom eredetét vizsgáló elméletekre, majd ezeket a nézeteket továbbgondolja, saját álláspontját ütközteti velük. Fejtegetései a cárnőhöz szólnak, ezért nem ad még vázlatos áttekintést sem, csak bizonyos elképzeléseket ragad ki. Az utalásokat nem pontosítja, szabadon értelmezi az átvett gondolatokat; saját korában azonban ez elfogadható gyakorlat, hivatkozások természettudományos vagy tudós (*érudit*) történeti munkákban szerepelnek. Diderot a kiragadott gondolatokat konkrét javaslatához használja fel az esszé második felében: újra Moszkvát kell a birodalom fővárosává tenni.

A társadalom eredetéről szólva metaforákat használ, ám ezek nem feltétlenül újítóak: az egyedek egymásnak feszülő rugók, a társadalom gépezet vagy az élő szervezethez hasonlóan működik. A hatalmi rendszereket monarchia esetén piramis formában, demokrácia esetén egy síkon elhelyezkedő, egymáshoz érő, önkényuralom esetén egy síkon elhelyezkedő, de egymástól elszigetelt golyók modellezik. Diderot a különböző elméletekből azt emeli ki, hogy a társadalom alapja a természet elleni küzdelem, ezt azonban az ember túlzásba vitte, nemcsak védekezni, hanem diadalmaskodni akart. A „társadalmak kölcsönös viszálykodása a természet üldöző hatását váltotta fel” (Diderot 1773–74/2013. 138), az egyedek egymáshoz közelítése – városiasodás, jobb úthálózat, jobb kereskedelmi kapcsolatok, a szabad földműves- és kézműves-réteg támogatása – éppen ezért fontos. Diderot a társadalom tagjainak egymáshoz közelítését a fejlődés feltételének tekinti, ezzel indokolja, hogy a cárnőnek udvarát Moszkvába kellene helyezni, fel kellene hagynia a terjeszkedő külpolitikával, figyelmét a belső béke fenntartására kellene fordítania.

A *Feljegyzések* rövid ideig tartó pozitív szemléletet tükröznek: A *királyok erkölcséről* című esszében Diderot látszólag felmenti II. Katalint külpolitikájáért, utána azonban reformokra, a hatalom megosztására, mérséklésére biztatja. Az esszé

bevezetése, amely más erkölcsöt enged meg az uralkodónak, homlokegyenest ellentmond a *Megjegyzések a Nakazról* egyes szakaszainak, amelyek az uralkodóra ugyanazokat az elveket alkalmazzák, mint a társadalom többi tagjára, mind a törvények betartása, mind morális kérdések tekintetében (5–6, 21, 23. §§, Diderot 1774/2013. 159–160, 164–165). Diderot a cárnő tetteit látszólag elfogadja, igazolja, utána azonban – hallgatójának jóindulatát megnyerve – az alattvalók biztonságát és boldogságát szem előtt tartó kormányzásra inti, amelynek alapja a szabadság és a tulajdon tiszteletben tartása.

A *Megjegyzések a Nakazról* világosan tükrözi a radikalizálódást, a nyíltabb bírálatot. A kéziratban maradt gondolatok Diderot kései morálfilozófiájához vezetnek, amelyben a filozófus és az uralkodó viszonya másképp jelenik meg, mint korábbi műveiben. Diderot többek között azt kéri II. Katalintól, hogy saját döntéseként, külső kényszer nélkül ruházza át a törvénykezés jogát a nemzeti törvényhozó testületre. A cárnő 1767-ben összehívott, később feloszlatott törvényhozó bizottságához intézett tervezetét, a *Nakazt* kommentálva egyszerre vitatja az uralkodó elképzeléseit és egyik fő forrásának, Montesquieu *A törvények szelleméről* című művének egyoldalú, sokszor torzító, ferdítő használatát.

Diderot Szentpétervárról Hágában visszatérve olvassa Katalin 1771-ben Amszterdamban franciául megjelent tervezetét, teljes címén *Instruction de Sa Majesté Impériale Catherine II. Pour la Commission chargée de dresser le projet d'un nouveau code de loix* [Őfelsége II. Katalin cárnő utasításai az új törvénykönyv kidolgozásáért felelős Bizottsághoz], oroszul rövidítve *Nakaz*. A tervezetről jegyzeteket készít, majd kommentárjait kiegészítve önálló szöveggé dolgozza át. Kritikus olvasatot ad a cárnő kezdeményezéseiről, rámutat arra, hogy szó sincs a törvényhozó hatalom átruházásáról, az abszolút hatalom felszámolásáról, alkotmányos monarchia megteremtéséről. Azt kéri a cárnőtől, hogy mondjon le a hatalom önkényes gyakorlásáról, hagyjon fel a terjeszkedést szolgáló háborúkkal, a törvényhozás jogát ruházza át a nemzetgyűlésre, csökkentse a nemesség kiváltságait és törölje el a jobbágyságot. Bár Diderot leveleiben említést tesz a cárnőnek jegyzeteiről, Katalin csak 1785-ben, egy évvel Diderot halála után olvassa a filozófus könyvtárával Szentpétervárra érkező kéziratot. A cárnő udvarába küldött példány nem maradt fenn, Katalin vélhetően dühében megsemmisítette, de Diderot lányánál, az úgynevezett Vandeul-hagyatékban az utókorra maradt egy másik példány több másolata is.¹⁰

A *Megjegyzések a Nakazról* összetett kontextusban értelmezhető, egyes részek például a *Feljegyzések II. Katalin cárnőnek* óvatos megfogalmazásait mondják ki nyíltan, helyenként provokatívan, más részek *A két India történetének* harmadik

¹⁰ Az előkészületben lévő kritikai kiadás a szöveg eredetinek tekintett kéziratát veszi alapul, amelyben Diderot jegyzetei még nem a *Nakaz* cikkelyeinek sorrendjét követik. Ez az a változat, amely 1774-ben vélhetően Galitzin herceg, a cárnő hágai nagykövete birtokába került.

kiadásához kötődnek. A szöveg legfontosabb kiindulópontja Katalin tervezete, amelyet Diderot franciául olvas. Meghatározó *A törvények szelleméről*, amelyből a cárnő gyakran merít, sokszor saját elképzelései szerint alakítva Montesquieu gondolatait. A tervezet mintegy fele *A törvények szelleméből* jön, a cárnővel kezdeményezett vita így egyben Montesquieu elméletét is érinti (Rebejkow 1994. 296–298). Diderot felismeri a Montesquieu-tól átvett részeket, illetve azt is, ha a cárnő ferdtí, vagy saját kontextusából kiszakítva használja azokat. A Montesquieu-tól átvett fogalmak, gondolatok a cárnő személyes ambícióit szolgálják, Katalin azt akarja bizonyítani, hogy Oroszország szilárd jogrendre épülő monarchia, nem a keleti önkényuralomhoz, hanem a nyugati alkotmányossághoz tartozik. Diderot ezt nem fogadja el, és már a *Megjegyzések* második szakaszában önkényuralmi rendszerűnek minősíti Oroszországot.

Az első szakaszban az abszolút hatalom felszámolását és a népet képviselő törvényhozás szükségességét hangsúlyozza. Az uralkodó nem a hatalom birtokosa, csak a törvények végrehajtója. Ha aláveti magát a mindenkire egyaránt vonatkozó törvényeknek, azzal hatalmából átruház nemzetére, főleg, ha a törvényeket nem ő, hanem egy nemzeti testület hozza. A következő lépésben gondoskodik arról, hogy utódai ezt a testületet ne számolhassák fel. A második szakaszban Diderot arra figyelmeztet, hogy egy tervezet önmagában nem garancia, hiszen a hatalommegosztás nem történt meg. A hangsúly a felülről kezdeményezett változáson van, bár Diderot az első szakaszban azt is kimondja, hogy a népnek joga van fellázadni az őt sanyargató uralkodó ellen.

A *Megjegyzések*ben megjelenő szabadság-fogalom kapcsolódik Montesquieu szabadság-meghatározásához, amely szerint a szabadság alapja a törvényesség. Diderot ugyanakkor hangsúlyozza, hogy a tulajdonjog tisztelete nélkül nem lehet szabadságról beszélni (21. §, Diderot 1774/2013. 164). *A törvények szelleméről* szabadságot tárgyaló fejezetére reflektál – „a szabadság az a jog, hogy mindenki megteheti azt, amit a törvények megengednek” – és igazolja (XI. könyv, 3. fejelet Montesquieu 1748/2000. 246), hogy Katalin a montesquieu-i gondolatot lényegétől fosztja meg, mert nem alkalmazza az uralkodóra a törvények teljes tiszteletének elvét:

A szabadságról világos és pontos elképzelést kell alkotni. Nyilvánvalóan. Ha egy polgár azt tehetné, amit a törvények tiltanak, nem lenne többé szabadság. Nyilvánvalóan, de ha nem egy polgárnak állna hatalmában ilyet tenni, hanem az uralkodónak, akkor szabadság lenne? Nyilvánvalóan, egyetlen ember szabadsága, és mindenki más szolgálása, amiből – úgy gondolom – az következik, hogy egyetlen ember szolgálása mindenki szabadságának lényeges feltétele. (Megjegyzések 22. §, Diderot 1774/2013. 164–165.)

Diderot szerint a cárnő tervezete nem biztosíték arra, hogy lemond hatalmi ambícióiról. Erre más helyen is kitér, ironikusan: „*Előnyösebb egyetlen úr alatt engedelmeskedni a törvényeknek, mint több úrtól függni.*” Elismerem, de csak akkor, ha az

úr a törvények legelső szolgája.” (Uo. 6. §, 160.) Az egyeduralmi rendszerben nem létezhet szabadság, mert a végrehajtó hatalmat semmi nem korlátozza. Az abszolút hatalom soha nem tekinthető legitimnek:

Nem szabad azt kérdezni, hogy mi az abszolút kormányzás célja. Aligha számít, hogy mi a célja, az számít, hogy mi a következménye. Következménye az, hogy minden szabadságot és minden tulajdont egyetlen embertől tesz abszolút módon függővé. [...] Így hát az uralkodó hatalmat minden országban korlátozni kell, még hozzá tartósan. A nehezen megoldható probléma nem az, hogy törvényeket, akár jó törvényeket adjunk a népnek, hanem az, hogy megvédjük ezeket a törvényeket az uralkodó bármilyen támadásától. (Uo. 7. §, 161.)

Diderot gondolatai részben Montesquieu elveihez térnek vissza, részben eltávolodnak tőle: véleménye szerint az uralkodó személye önmagában veszélyezteti a szabadságot.

Diderot arra biztatja a cárnőt, hogy egyetlen lépésben teremtsen alkotmányos monarchiát az egyeduralmi rendszerhez tartozó tiszta monarchia helyett. Határozottan elutasítja a „jó önkényúr” lehetőségét, és arra figyelmeztet, hogy – ha létezik is ilyen uralkodó – uralkodása kártékony lehet, mert eltörli a hatalmat egyensúlyban tartó erőket, három ilyen uralkodó egymás után pedig szolgáskorba taszítaná a népet. Arra is rámutat, hogy a változás fő akadálya a végrehajtó hatalom korlátlan ereje, aminek egyenes következménye a szabadság hiánya (uo. 7–8. §, 160–163).

Diderot kevésbé éles határt von a monarchia és az önkényuralom között, mint Montesquieu: többször kitér arra, hogy a különbség csupán formai. Érdekes, hogy a *Megjegyzésekben* explicit módon nem reflektál *A törvények szelleméről* sokat támadott vezérelv-elméletére, amely szerint a monarchia vezérelve a becsület, a köztársaságé az erény, ezzel szemben az önkényuralomé a félelem.

Diderot-t arról sem győzi meg a cárnő tervezete, hogy birodalmában valóban létezik *közbenső hatalom*. Rámutat, hogy a cárnő a közbenső hatalmat csupán az uralkodó hatalmát közvetítő eszköznek tekinti, miközben annak kellene a nép érdekét és akaratát közvetítenie az uralkodó felé (uo. 14. §, 163). Diderot véleménye szerint a cárnő *alapvető törvényeket* sem adott népének. A fogalom ismét Montesquieu-től jön, aki szerint a monarchikus kormányzat csakis alapvető törvények és nem az uralkodó szeszélyei szerint működhet, a törvények letéti helye pedig egy politikai testület (II. könyv, 4. fejt., Montesquieu 1748/2000. 66). Diderot azt is kiemeli, hogy a cárnő tervezett reformjai nem nyúlnak a fejlődés legfőbb akadályaához, a feudális államrendhez. A jobbágyság felszabadítását, a nemesség kiváltságainak felszámolását, az adók vagyon alapján történő kiszabását sürgeti. A törvények érvényessége mellett az alattvalók helyzete az a kérdés, amely a legtöbb ironikus, akár szarkasztikus reakcióra bírja: „Létezik egy kitűnő

módja annak, hogy megelőzzük a jobbágyok lázadását uraik ellen: ha egyáltalán nincsenek jobbágyok.”¹¹

Diderot a *Megjegyzések* utolsó oldalain negatív tapasztalatait szögezi le: a *Nakaz* nem garancia, mert nem találja benne annak bizonyítékát, hogy a cárnő állandóvá kívánja tenni az összehívott gyűlést, és átengedi neki a törvényhozó hatalmat. Az utolsó szakasz befejezése mégis a cárnő felvilágosult törekvéseibe vetett bizalmat hangsúlyozza. Diderot ugyanazt a retorikai fogást alkalmazza, mint a *Feljegyzések II. Katalin cárnőnek* esszéiben: bár visszautasítja az abszolút uralkodó hatalmát, Katalin személyes nagyságát emeli ki, olyan uralkodóként állítja be, aki önerejéből képes a gyökeres változtatásokra. A zárzó pozitív kicsengése azonban inkább a cárnő iránt érzett személyes hálájáról tanúskodik, és nem arról, hogy felvilágosult törvényhozónak tekinti.

A *két India történetében* megjelent Diderot-írások az utolsó korszak legnagyobb terjedelmű, legszerteágazóbb politikai szövegei. Az 1780-as kiadás a két korábbi ellentétben Raynal nevével jelent meg; 1781. május 25-én hirdették ki az ítéletet, mely szerint a mű hitetlenségről tanúskodik, és a fennálló rendet támadja. Az egyik vád szerint a munka nemcsak a címben foglaltakról, vagyis a gyarmati kereskedelem történetéről szól, hanem veszélyes beékelte részeket tartalmaz. Ezek szerzője – a vádirat utal arra, hogy „idegenkezűségről” van szó – támadja a kormányzatot és az egyházat, tagadja a lélek halhatatlanságát, a királyokat zsarnoknak, a papokat hatalombitorlónak titulálja, és bírálja a francia gyarmati politikát.¹² A kitérők szerzője kiemelkedő tehetségét arra használta, hogy „barbár törvénykönyvet alkosson, amelynek nincs más célja, mint az, hogy felborítsa a polgári rend minden alapját” (*Arrêt...* 1782. 145–146).

A *két India története* valóban alkalmat ad Diderot-nak arra, hogy igen merész gondolatokat írjon le és jelentessen meg, komolyabb lehetőséget jelent számára, mint a kis példányszámú, kéziratos *Correspondance littéraire*. Eleinte robotnak érzi ezt a munkát, de a harmadik kiadás előtt ez lesz fő elfoglaltsága (Vandeul 1975. 32). Közreműködésére csak a 20. században derült fény, bár kortársai közül többen sejtették, hogy a mű bizonyos részei tőle származnak. Diderot eredeti kéziratai, melyeket Raynalnak adott át, nem maradtak fenn, részvételét a *Politikai töredékek* és más műveiben megjelenő tartalmilag vagy szövegszerűen egyező részek mellett a Vandeul-hagyaték dokumentumai bizonyítják: halála előtt az 1780-as kiadás alapján próbálta összegyűjteni az általa írt részeket, és másolatokat készíttetett. A kritikai kiadás kutatói szerint Diderot részvétele óvatossággal a teljes szöveg egyötödére tehető.

¹¹ *Megjegyzések a Nakazról*, 77. §, Diderot 1774/2013. 172. Lásd még 80., 125. szakasz.

¹² A vádirat főleg az utolsó könyv fejezeteire utal, amelyek közül az első a vallást, a második a kormányzati rendszereket, köztük az egyházi kormányzatot tárgyalja, az utolsó előtti fejezet erkölcsfilozófiai fejtegetéseket tartalmaz, az utolsó pedig kétségbe vonja a gyarmatosítás jogát.

A Diderot által írt részek átfogó koncepciója a gyarmatosítás elutasítására épül: „Bejárták, és továbbra is járják az összes vidéket egyik és másik Sarkkör felé, hogy találjanak néhány kontinenst, melyet eláraszthatnak, néhány szigetet, melyet kifoszthatnak, néhány népet, melyet kirabolhatnak, leigázhatnak, lemészárolhatnak. Vajon nem sorolhatnánk-e az emberi faj jótevői közé, aki kioltaná ezt a szenvedélyt?” – teszi fel a kérdést a zárófejezetben (*Histoire des deux Indes*, XIX, 15. 308). Diderot szerint a gyarmatosítás jóvátehetetlen hiba volt; *A két India történetében* ezzel kapcsolatban belső ellentmondást is találunk. Raynal például az 1774-es kiadásban méltatja az angolok indiai gyarmati politikáját, míg Diderot 1780-ban bírálja azt, hangsúlyozza, hogy Anglia a saját földjén alkotmányos, a szabadságjogokat tiszteletben tartó politikát folytat, gyarmati politikája azonban elnyomó (*Histoire des deux Indes*, kritikai kiadás, III, 38. 389).

Diderot Raynal művében továbbvisz, újraértelmez korábbi politikai gondolatokat. A szabadság és a tulajdon tiszteletének elvét terjeszti ki a gyarmatosított népekre, rámutat arra, hogy az európaiak saját törvényeiket sértették meg a gyarmatokon. A hódítás vágya felemésztő szenvedély, az európaiak tettei pedig szégyenletesek:

Aki átlépte az Egyenlítőt, az nem angol, nem holland, nem francia, nem spanyol, nem portugál. Hazájának csak azokat az elveit és előítéleteit őrzi meg, melyek felhatalmazzák vagy felmentik tetteit. Mászik, ha gyenge, támad, ha erős, siet, hogy szerezzon, siet, hogy örömet lelje abban, amit szerzett, és képes bármilyen gaztetre, amellyel hamarabb célba ér. Megszelídített tigris, aki visszatér az erdőbe. A vérszomj hatalmába keríti. Ilyennek bizonyult kivétel nélkül minden európai az Újvilág földjén, ahova egy közös szenvedélyt vittek: az arany éhségét. (*Histoire des deux Indes*, IX, 1. 234.)

Diderot több fejezetben visszatér az arany éhsége, a hódítás vágya, a szenvedélyek köre csoportosított gondolatokra, módszeresen kérdőjelezi meg a gyarmatosítás legitimitását, indokait, módszereit és eredményeit.

A két India történetének utolsó könyve már nem a gyarmati történelmet tárgyalja, hanem az ahhoz kapcsolódó elméleti kérdéseket. Diderot-nak egyben lehetőséget ad a már említett, veszélyesnek minősített fejtegetések megjelentetésére. A kormányzati rendszerekről szóló fejezetben ismét vitába száll az abszolút hatalmat elfogadó, méltató nézetekkel. A *Politikai töredékekben* és a *Megjegyzések a Nakazról* egyes részeiben is olvasható az a vélemény, amelyre itt visszatér: egyetlen „igazságos, határozott és felvilágosult önkényúr” is bajt jelent a népre, mert akarátát a nemzet akarata ellenére is érvényesíti. Három ilyen uralkodó egymás után végképp megfosztaná a népet az ellenállás jogától. Diderot példája I. Erzsébet angol királynő, hangsúlyozza, hogy Anglia annak köszönheti alkotmányos rendjét, hogy Erzsébet mindenre kiterjedő befolyását nem örökíthette tovább (*Histoire des deux Indes*, XIX, 2. 51–52).

A *két India történetében* jellemző a metaforikus nyelv használata, amelyet Diderot korábbi politikai írásában is tapasztaltunk. A metaforák főleg egyes gondolatok kiemelését, hangsúlyozását, megerősítését szolgálják. Diderot a következőképp marasztalja el az elnyomó hatalmat: „Az önkényuralom katonák által épül fel, és katonák oszlatják fel. Születésekor oroszlán, mely elrejtí karmait, hogy nőni hagyja őket. Ereje teljében megszállott, aki saját karjával szaggatja szét testét. Öregségében Szaturnusz, akit, miután felfalta gyermekeit, saját utódai csonkítanak meg.” (Uo. 120–121.) A metafora azt a gondolatot bontja ki, amelyet *A két India történetének* korábbi fejezeteiben is megtalálunk: „minden önkényes hatalom saját vesztébe rohan” – írja Diderot egy olyan részben, ahol Raynal egyébként arról beszél, hogy Keleten az önkényuralom örök.¹³

Diderot az 1780-as kiadás zárófejezetében kétségbe vonja a felfedezések és a gyarmatosítás sikerét. Erre a mű korábbi könyveiben is kitért; Európa dicsősége csak illúzió, amely csapdába csalta: a legtöbb gyarmatosító ország hatalma növekedését várta tengerentúli birtokaitól, de csak gazdasági kudarcot, bűnök, gaztettek és háborúk pusztítását kapta (*Histoire des deux Indes*, XIII, 1. 112–113). Az utolsó fejezet címe „Gondolatok a jóról és a rosszról, amelyet az Újvilág felfedezése hozott Európára”. Raynal az előnyökkel foglalkozik: a hajózás és a természettudományok ugrásszerűen fejlődtek, Európa anyagi javakhoz és új termékekhez jutott, az utazások szükségessé tették a belső toleranciát a háborúk dúlta Európában. A hátrányok, visszaélések azonban súlyosabbak. Ez a rész már Diderot-tól származik. Amerika őslakosait kiirtották, Európa saját területén kívül folytatta a háborúzást, és a rabszolgaság szégyenletes rendszerét tartja fenn gyarmatain.¹⁴ Diderot számára tévedés a gyarmatosítás sikeréről beszélni; ha a veszélyeket és túlkapasokat előre lehetett volna látni, talán még a felfedezési kedv is alábbhagy. Gondolatai nemcsak az újkori felfedezésekhez köthetők. Az *Esszé Claudius és Néro uralkodásáról* egyik kitérője szerint Senecát olvasva újrarábukkan arra az elképzelésre, hogy a világ meghódítása végzetes következményekkel járhat: „Az embert háborúi felétől megóvná, ha nem szállhatna tengerre. Ha ez a gondolat igaz volt Seneca idejében, akkor napjainkban magától értetődő. A hullámokon túl keresünk új földet, melyet kifoszthatunk. A modernek felfedezéseiről szóló szép mondás ez, amely az antikok becsületére válik.” (Diderot 1782/1986. 392.)

A *két India története* harmadik kiadásának elítéléséhez kapcsolódik a *Levél Raynal abbé védelmében*. Grimm az ítélet kihirdetése előtt bíráló ismertetést közölt a *Correspondance littéraire*-ben. Grimmnek adott válaszában Diderot nemcsak Raynal abbét és *A két India történetét* veszi védelmébe, hanem minden haragot és üldöztetést kiváltó művet; egyben saját munkáját, közreműködését igazolja.

¹³ A *despotisme oriental*, vagyis keleti önkényuralom fogalomról van szó. *A két India történetének* megjelenése idején már közhelynek számít.

¹⁴ Diderot ezekben a részekben is sokat merít Montesquieu-tól. Lásd Brot 2012. 123–133.

Raynal személyén keresztül a gondolkodás szabadságát, a hatalom és a fennálló rend bírálatának jogát hangsúlyozza.

Grimm *A két India történetével* szemben a következő dilemmát fogalmazza meg: ha azok, akiket a mű támad, nem tudnak bosszút állni, szerzője gyáva, ha bosszút tudnak és akarnak állni, akkor pedig örült. Diderot válasza szerint a dilemma szellemes, de hamis: „Egy merészen megírt oldal szükségszerűen megsért, feldühít valamilyen nagyhatalmú és bosszúálló egyént vagy testületet. Hol van abban az örület, hol van abban a gyávaság, ha hatalmukra vagy tehetetlenségükre egyaránt fittyet hányunk?” (Diderot 1781/2013. 214.) A filozófus szerepvállalása meghatározó: Diderot Grimm dilemmáját, a „nem ostoba, nem gyáva, nem is örült” gondolatot újra és újra kibontva cáfolja. Példaként ókori és kortárs szerzőket említ. Az utóbbiak Montesquieu, Voltaire és Rousseau. Bár Rousseau-t Diderot halála után az *Esszé Claudius és Néró uralkodásáról* hosszú kitérőjében támadja, ezúttal védelmébe veszi: véleménye szerint Rousseau politikai írásaiiban rossz kiindulópontot választ ugyan, de elveihez mérve gondolatmenete igaz.

A *Lével Raynal abbé védelmében* második felében megjelenik Diderot kései műveinek vezérgondolata: az utókor tesz majd igazságot. Ez a gondolat vezeti fel az ókori és Diderot kortársai közül választott példák sorát. Az igaz bíró „az utókor, amely nem a mi nyomorúságos érdekeink szerint hoz ítéletet” (uo. 216). Ez a meggyőződés pedig az életmű kettős konklúziója – az *Esszé Claudius és Néró uralkodásáról*, valamint *A fiziológia elemei* záró része – felé mutat.

IRODALOM

Idézett Diderot-művek:

- Diderot, Denis 1955–1970. *Correspondance*. Kiad. Georges Roth – Jean Varloot. Paris, Les Éditions de Minuit.
- Diderot, Denis 1782/1986. *Essai sur les règnes de Claude et de Néron*. In *Œuvres complètes*, XXV. köt. Paris, Hermann.
- Diderot, Denis, *Feljegyzések II. Katalin cárnőnek 1773–74/2013. Megjegyzések a Nakazról 1774/2013. Politikai töredékek 1772/2013. Lével Raynal abbé védelmében 1781/2013*. In Kovács Eszter – Penke Olga – Szász Géza szerk. *Denis Diderot. Esztétika, filozófia, politika*. Budapest, L'Harmattan, 'Rezonőr'.
- Diderot, Denis 1772/1983. *Pótlás Bougainville utazásához*. Ford. Győry János. In *Válogatott filozófiai művei*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 326–368.
- Diderot, Denis 1774/1983. *Uralkodók politikai elvei*. Ford. Győry János. In *Válogatott filozófiai művei*. 369–379.

Egyéb források

- Arrêt de la Cour de parlement, qui condamne un Imprimé en dix vol. in-8, ayant pour titre: Histoire philosophique et politique des Établissements et du Commerce des Européens dans les deux Indes* 1782. In *Supplément à l'Histoire des deux Indes*. Genf. 127–150.
- Montesquieu, Charles Louis de Secondat, baron de 1748/2000. *A törvények szelleméről*. Ford. Csécsy Imre és Sebestyén Pál. Budapest, Osiris – Attraktor.
- Raynal, Guillaume Thomas 1780/1783. *Histoire philosophique et politique des Établissements et du Commerce des Européens dans les deux Indes*. Neuchâtel – Genève.
- Raynal, Guillaume Thomas 1780/2010. *Histoire philosophique et politique des Établissements et du Commerce des Européens dans les deux Indes*. I. köt. Ferney-Voltaire, Centre International d'Étude du XVIIIe siècle. (kritikai kiadás, I–V. könyv)
- Vandeul, Angélique de 1975. *Mémoires pour servir à l'histoire de la vie et des ouvrages de M. Diderot*. In Diderot, *Œuvres complètes*, I. köt. Paris, Hermann.

Szakirodalom

- Brot, Muriel 2012. Montesquieu dans l'*Histoire des deux Indes*. *Revue Française d'Histoire des Idées Politiques*. 35/1. (*Débats et polémiques autour de L'Esprit des lois*) 123–133.
- Mortier, Roland 1984. Pour une poétique du dialogue: essai de théorie d'un genre. In *Literary Theory and Criticism. Presented to René Wellek*. Bern, Peter Lang. 457–474.
- Proust, Jacques 1976. Diderot et l'expérience russe: un exemple de pratique théorique au XVIIIe siècle. *Studies on Voltaire and the Eighteenth Century*. 94. 1777–1800.
- Rebejkow, Jean-Christophe 1994. Diderot lecteur de *L'Esprit des lois* de Montesquieu dans les *Observations sur le Nakaz*. *Studies on Voltaire and the Eighteenth Century*. 319. 295–312.
- Stenger, Gerhardt 2012. La source inconnue des *Principes de politique des souverains* de Diderot. *Recherches sur Diderot et sur l'Encyclopédie*. 47. 293–297.

